

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی از نظر توجه به اخلاق زیست محیطی

دکتر سیروس محمودی*

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بررسی کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی از نظر توجه به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی است. روش پژوهش توصیفی و از نوع تحلیل محتوا است. جامعه آماری شامل کتاب‌های هدیه‌های آسمان پایه دوم تا ششم بوده است که با توجه به ماهیت موضوع نمونه‌گیری انجام نشده و همه جامعه آماری بررسی شده است. ابزار جمع‌آوری اطلاعات، سیاهه تحلیل محتوای محقق ساخته بوده که با قضاوت متخصصان ساخته شده است و داده‌های حاصل با استفاده از شاخص‌های توصیفی در فرایند تحلیلی «آنتروپی شانون» مورد بررسی قرار گرفت. یافته‌های این پژوهش نشان داد که در کتاب‌های هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی، ۲۰۹ مرتبه به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی اشاره شده است. در این کتاب‌ها به ترتیب به مؤلفه‌های «درختکاری و حفاظت از فضای سبز» با ضریب اهمیت ۰/۱۶۲، «شناخت طبیعت به عنوان مخلوق الهی و استفاده صحیح از آن» با ضریب اهمیت ۰/۱۵۳، «بهداشت و سلامت» با ضریب اهمیت ۰/۱۵۰، «جمع‌آوری بهداشتی و بازیافت زباله» با ضریب اهمیت ۰/۱۴۴، «آیات و روایات در زمینه محیط زیست» با ضریب اهمیت ۰/۱۲۴ و «احساس مسئولیت در برابر حیات وحش» با ضریب اهمیت ۰/۱۱۵ توجه بیشتری شده است و به مؤلفه‌های «پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست» با ضریب اهمیت ۰/۰۶۹، «صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف» با ضریب اهمیت ۰/۰۴۷، «رعایت حقوق حیوانات» با ضریب اهمیت ۰/۰۳۶ توجه کمتری شده است و به مؤلفه «تنوع زیستی» هیچ اشاره‌ای نشده است.

واژگان کلیدی: محیط زیست، تحلیل محتوا، تعلیم و تربیت اسلامی.

شناخت محیط زیست و بهره‌برداری صحیح از آن، یکی از اهداف تربیتی اسلام می‌باشد (جوادی‌آملی، ۱۳۹۲: ۶۸۹؛ اعرافی، ۱۳۹۷: ۲۰۵). در آموزه‌های دینی، توجه ویژه‌ای به محیط زیست شده است. قرآن کریم می‌فرماید: «اوست که شما را از زمین آفرید و آبادی آن را به شما واگذار کرد» (هود، ۶۱). در آیه‌ای دیگر، خداوند انسان را از تخریب و برهم‌زدن نظام انسجام یافته طبیعت برحذر می‌دارد: «زمین را بعد از اصلاح فاسد نکنید» (اعراف، ۵۶). حضرت علی (ع) در خطبه‌ای که در آغاز خلافتش ایراد فرمود و در آن حقوق و مسئولیت‌های مسلمانان را یادآوری نمود، فرمودند: «از خدا بترسید و تقوا پیشه نمایید که شما در پیشگاه خداوند، مسئول بندگان و شهرها و آبادی‌ها هستید؛ زیرا از همه چیز حتی از خانه‌ها و حیوانات بازپرسی خواهید شد؛ خدای را اطاعت نمایید و عصیان ننمایید» (مکارم‌شیرازی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۲۱۸). امام صادق (ع) نیز در روایتی می‌فرماید: «شش چیز است که مؤمن پس از مرگ خود از آن‌ها بهره‌مند می‌شود، فرزند صالحی که برای او آمرزش طلبد، قرآنی که تلاوت می‌کند، چاهی که حفر می‌نماید و درختی که می‌نشانند و نهر آبی که در راه خدا جاری و وقف می‌نماید و روش پسندیده‌ای که از خود بر جای می‌گذارد و بعد از او به آن عمل می‌شود» (صدوق، ۱۳۸۹، ج ۱: ۳۲۳). امام صادق (ع) در این روایت، عمران و آبادی محیط زیست را در ردیف تربیت فرزند صالح و تلاوت قرآن قرار داده است. به طور کلی، در تعالیم اسلام و سایر ادیان الهی، احترام به طبیعت و همه عالم وجود به عنوان یک اصل اخلاقی مورد توجه است (جمشیدی‌راد، ۱۳۹۷: ۴۰).

علی‌رغم تأکید ادیان الهی و به‌خصوص دین اسلام بر رعایت اخلاق زیست محیطی، در چند دهه اخیر محیط زیست به شدت تخریب شده و بشر با فاجعه‌های زیست محیطی متعددی روبرو شده است. این فاجعه‌های زیست محیطی، علاوه بر این که آرامش و امنیت را از زندگی انسان ربوده، موجودیت بشر را نیز تهدید می‌کند (ولایی، ۱۳۸۸: ۱۲). در چنین شرایطی، بحث محیط زیست به یک بحث اساسی و مرتبط با تمام حوزه‌های فکری بدل شده است. توسعه دانش و آگاهی در زمینه محیط زیست، به منظور ایجاد سواد زیست محیطی و توسعه مسئولیت‌پذیری و تعهد در قبال آن، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است (یونسکو^۱، ۲۰۰۹: ۱۷).

آلودگی‌های زیست محیطی، استفاده بی‌رویه از انرژی، اسراف در مصرف آب و مواد غذایی، استفاده از انواع آفت کش‌ها و سموم، از بین رفتن گونه‌های ارزشمند گیاهی و جانوری، جمع‌آوری نامناسب و تفکیک نکردن زباله‌ها به منظور بازیافت و بسیاری از رفتارهای مخرب زیست محیطی دیگر، همگی نیاز به اتخاذ رویکرد مثبت زیست محیطی دارند (بارو، ۱۳۹۲: ۸۳). در واقع، پدید آمدن مشکلات زیست محیطی، محصول رویکرد ما نسبت به جهان هستی است، وقتی انسان با نگاهی مادی‌گرایانه به جهان هستی بنگرد و همه چیز را در امور مادی منحصر نماید، تعامل انسان با محیط زیست، سلطه‌گرایانه و سودجویانه خواهد بود؛ در این صورت انسان به صورت غیرمسئولانه از محیط زیست بهره‌برداری می‌نماید. مطهری در این زمینه می‌گوید: «عالم تجدد از تمام شئون هستی و طبیعت، قداست‌زدایی کرده است و این برخلاف الفبای خداشناسی است. زیرا الفبای خداشناسی این است که همه موجودات (بدون استثنا) مظهر قدرت، علم، اراده و مشیت اویند و آیت و حکایت کمال و جلال و جمال او می‌باشند (مطهری، ۱۳۷۷؛ ج ۱: ۴۸۴).

قداست‌زدایی از طبیعت، سبب از بین رفتن ارزش ذاتی طبیعت شد و به این ترتیب، طبیعت، ارزش ابزاری پیدا نمود و انسان با نگاهی فرون‌خواهانه و مصرف‌گرایانه به تخریب محیط زیست پرداخت (طاهرپور، جاویدی و باقری، ۱۳۹۵: ۵۶). بر این اساس، بسیاری از اندیشمندان، بحران زیست محیطی را یک بحران معنوی و دینی می‌دانند و بر این باورند که جدایی زندگی دنیوی از دین، مهمترین عامل بروز بحران‌های زیست محیطی می‌باشد. با اهمیت یافتن تأثیر باورهای اخلاقی و ارزش‌های دینی بر رفتارهای زیست محیطی افراد، بازگشت مجدد به دین و مذهب به عنوان راه‌حل بحران‌های زیست محیطی مورد تأکید اندیشمندان می‌باشد (جوادی‌آملی، ۱۳۸۸؛ محقق‌داماد، ۱۳۹۳؛ نصر، ۱۳۷۹). دین اسلام تمام جنبه‌های انسان، محیط زیست و جهان هستی را در یک ارتباط هماهنگ و موزون در مسیر الهی مورد توجه قرار داده و بین آن‌ها ارتباط ایجاد می‌کند. از این رو اسلام، محیط زیست را به صورت واحدی غیرقابل تجزیه در نظر می‌گیرد و آن‌ها را مکمل یکدیگر می‌داند. در جهان‌بینی الهی، ارتباط متقابل موجودات حیاتی با عوامل محیطی براساس هدایت تکوینی و هدایت تشریعی از سوی خداوند تبیین

شده است. غیر از ارتباط تکوینی بین انسان و محیط زیست، ارتباط تشریعی نیز وجود دارد که خداوند وظایفی را برای انسان تعیین نموده است (فغفور مغربی، ۱۳۹۰: ۱۸۲). براساس آموزه‌های دینی، حیات و بقاء بشر، بستگی به حفاظت از محیط زیست داشته و توجه به عناصر زیست محیطی و رعایت حقوق همه موجودات زنده از وظایف مهم بشر می‌باشد (انتظاری، ۱۳۹۱: ۴۷). اگر چه از نظر قرآن، طبیعت برای استفاده بشر خلق شده است، ولی این بدان معنا نیست که بشر بدون هیچ قید و شرطی، در تخریب و آلوده کردن آن آزاد باشد؛ بلکه انسان باید در محدوده قیود و شرایط قوانین الهی عمل کند (محقق داماد، ۱۳۷۱: ۲۸۲). بر این اساس توجه به اخلاق زیست محیطی از ضروریات نظام‌های تعلیم و تربیت می‌باشد.

اخلاق زیست محیطی، مسائل نوپدید یا حل نشده اخلاقی در زمینه محیط زیست را بررسی می‌کند. اخلاق زیست محیطی در وسیع‌ترین مفهوم خود، عبارت است از مطالعه رابطه ما با همه چیزهایی که جزئی از طبیعت به‌شمار می‌آیند (بنسون^۱، ۱۳۸۲: ۴۰). محورهای اصلی اخلاق زیست محیطی عبارتند از: ۱- بررسی ارزش‌ها و بایسته‌های اخلاقی در طبیعت و محیط زیست آدمی و زندگی انسان و ارزش‌های مثبت و منفی جاری در این محیط ۲- کاوش در ماهیت دیگر موجودات غیرانسانی از حیث ارزشی و چگونگی روابط انسان با آن ۳- تعامل انسان با طبیعت و باید و نبایدهای اخلاقی که به منظور حفظ پاکی محیط باید مراعات شود (نلسون^۲، ۱۳۸۵: ۶۱). اخلاق زیست محیطی با دغدغه‌های جهانی، مثل رابطه انسان با محیط زیست، درک انسان از مسئولیت خود در برابر محیط زیست و تعهد به حفظ منابع برای نسل‌های آینده، جلوگیری از انتشار آلودگی‌های زیست محیطی، استفاده منصفانه از منابع طبیعی، حفاظت از حیات وحش و تنوع گونه‌ها سر و کار دارد (پوچمان^۳، ۲۰۰۱: ۲). در مجموع، شش نظریه اخلاق زیست محیطی قابل بررسی است.

۱- نظریه انسان‌محوری^۴: در این نظریه، سیاست‌های زیست محیطی در ارتباط با خود انسان‌ها تعریف می‌شوند. در این دیدگاه فقط بشر ارزش ذاتی دارد. این نظریه برای

1. Benson
2. Nelson
3. Pojman
4. Anthropocentrism

سایر موجودات ارزش ابزاری قائل است و موجودات دیگر تا جایی ارزشمندند که در زندگی انسان مؤثر باشند (پویمان، ۱۳۸۴: ۵۰).

۲- نظریه حیوان محور^۱: طرفداران این نظریه معتقدند که برخی حیوانات نیز ارزش ذاتی و نهادی دارند و از جایگاه ارزش اخلاقی بهره‌مندند. این گروه نگران تخریب محیط زیست هستند؛ چون این تخریب می‌تواند بر حیات انسان‌ها و حیوانات تأثیر منفی بگذارد (بیدهندی، کرباسی‌زاده و شیراوند، ۱۳۹۴: ۱۰۷).

۳- نظریه زیست محور^۲: طرفداران این دیدگاه بر این باورند که باید برای هر یک از موجودات زنده، ارزش ذاتی و اخلاقی قائل شویم. از دیدگاه زیست محورها، کل حیات با همه گونه‌های جانوری، حیوانی، نباتی و انسانی، یک نظام و یک پیکره واحد را می‌سازند (نلسون، ۱۳۸۵: ۶۸).

۴- نظریه ملاحظه عام (عمومیت‌نگر)^۳: طرفداران این دیدگاه بر این باورند که باید برای هر یک از موجودات زنده و غیرزنده، ارزش ذاتی و اخلاقی قائل شویم. در این دیدگاه همه پدیده‌ها از ارزش ذاتی برخوردارند و منزلت اخلاقی مستقیمی برخوردارند (پویمان، ۱۳۸۴: ۵۰).

۵- نظریه کل‌گرایی اخلاقی^۴: کل‌گرایان تأکید می‌کنند که باید برای کل زیست کره و نیز سیستم‌های تشکیل دهنده آن ارزش اخلاقی قائل باشیم. کل‌گرایان اخلاقی، توجه اخلاق را بر حفظ سلامت جوامع زیستی، گونه‌ها، اکوسیستم‌ها و حتی کل زمین منعکس می‌نمایند (نلسون، ۱۳۸۵: ۷۰).

۶- نظریه اخلاق زیست محیطی اسلام: براساس نظریه اخلاق زیست محیطی اسلام، انسان نسبت به همه طبیعت و مخلوقات، مسئول می‌باشد. مسئولیت انسان نسبت به محیط زیست، برحسب فضیلت امانت‌داری و جانشینی خداوند در زمین و نیز در قبال حق تصرف و بهره‌برداری منصفانه از طبیعت است (جوادی‌آملی، ۱۳۹۲: ۶۸۷). هدف از نظریه اخلاقی زیست محیطی اسلام، تغییر در نگرش انسان به آنچه در اختیار

1. Zocentrism
2. Biocentrism
3. Universal Consideration
4. Ethic Holism

دارد، می‌باشد؛ بدین معنا که انسان به این درک و فهم عمیق برسد که او امانت‌دار است و باید در استفاده از امکانات و منابع طبیعی و زیست محیطی، همه جنبه‌های فردی، اجتماعی، انسانی و دینی را رعایت نماید (فراهانی فرد و محمدی فرد، ۱۳۸۸: ۲۰۵). امر به آباد ساختن زمین، بهره‌گیری مناسب و معتدل از نعمت‌های طبیعی، تفکر و تأمل در طبیعت و نهی از فساد و تخریب در زمین، از مهمترین احکام مربوط به رفتار انسان با محیط زیست در قرآن و روایات است (فتحعلی، ۱۳۹۰: ۱۱۷). اخلاق زیست محیطی اسلام، شامل توجه به سلامت انسان، حفاظت از طبیعت و محیط زیست و ضرورت توجه انسان به استفاده صحیح و منصفانه از محیط زیست بدون خسارت و تخریب آن می‌شود (ملک محمدی و نجارزادگان، ۱۳۹۰: ۶۶).

رعایت اصول اخلاقی زیست محیطی اسلامی، بهره‌برداری و حفاظت از منابع طبیعی و محیط زیست را در مسیر منطقی و انسانی قرار می‌دهد (فراهانی فرد و محمدی فرد، ۱۳۸۸: ۲۰۵). در واقع، حل کامل مشکلات زیست محیطی، جز با توجه به تعالیم و حیانی و پابندی به آموزه‌های قرآنی ممکن نیست (نورائی، ۱۳۹۱: ۳).

مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی اسلامی

پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست

دین اسلام همواره از آلوده نمودن محیط زیست، حتی در جنگ هم نهی فرموده‌اند. امام علی (ع) می‌فرماید: «از آلوده نمودن آب خود داری نمایسد، زیرا آب هر چند غیر ضروری و غیر قابل استفاده تلقی شود؛ مصرف‌کنندگانی دارد و آلوده کردن آب، آسیب به آن‌ها است که ما با چشم نمی‌بینیم» (العاملی، ۱۴۱۷ق، ج ۱: ۲۴۰). امام صادق (ع) می‌فرماید: «زندگی جز با سه چیز خوش نمی‌شود؛ هوای پاک، آب فراوان و گوارا و زمین نرم» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳: ۳۲۰). از رسول اکرم نقل شده است: «سه گروه در اثر کار ناشایست، مورد لعن خدا هستند: کسی که مکان‌های عمومی را آلوده نماید، کسی که آب سهمیه‌ای را به غضب ببرد و کسی که سد معبر نماید» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱: ۳۲۵). امیرالمؤمنین می‌فرماید: «رسول خدا (ص) از ریختن سم در سرزمین مشرکین نهی فرموده‌اند» (کلینی، ۱۳۷۱ق، ج ۲: ۲۴). روایت‌های فوق نشان می‌دهد که اسلام به شدت آلوده نمودن محیط زیست را نهی فرموده است.

شناخت طبیعت به عنوان مخلوق خداوند و بهره‌برداری منصفانه از آن

خداوند در قرآن می‌فرماید: «او کسی است که زمین را برای شما رام کرد، بر شانه‌های آن راه بروید و از روزی‌های خداوند بخورید و بازگشت و اجتماع همه به سوی اوست» (ملک، ۱۵). و در آیه‌ای دیگر می‌فرماید: «او خدایی است که همه آنچه را در زمین وجود دارد، برای شما آفرید» (بقره، ۲۹). در آیه‌های فوق، قرآن کریم، بهره‌برداری از منابع طبیعی را متعلق به همه انسان‌ها و همه زمان‌ها می‌داند. پیامبر اکرم درباره کوه احد می‌فرماید: «این احد کوهی است که ما را دوست دارد و ما نیز او را دوست داریم» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۱: ۲۵۸). این سخن پیامبر اکرم (ص) به این معنا است که همه اجزای طبیعت (کوه‌ها، دریاها، صحراها، جنگل‌ها و غیره) دوست ما هستند و ما باید به عنوان «خلیفه الله» از مواهب طبیعی آن‌ها بهره ببریم و قطعاً کسی که خود را خلیفه الله بخواند و طبیعت را دوست خود بخواند، محیط زیست را تخریب نمی‌کند (جوادی‌آملی، ۱۳۹۲: ۶۹۱).

صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف

قرآن کریم می‌فرماید: «بخورید و بیاشامید ولی اسراف نکنید که خداوند مسرفان را دوست ندارد» (اعراف، ۳۱). در آیه‌ای دیگر می‌فرماید: «و این که اسراف‌کاران اهل آتش‌اند» (غافر، ۴۳). امام علی (ع) در این زمینه می‌فرماید: «هرگاه خدا خیر بنده‌ای را بخواهد، او را از سوء تدبیر و اسراف دور می‌کند». آن حضرت در جای دیگر می‌فرماید: «از بزرگترین مصادیق شرف و شخصیت، خود داری از ریخت و پاش و اسراف است». آیات و روایت فوق نشان می‌دهد که در اسلام، اسراف و ریخت و پاش به شدت مذمت شده است.

درخت کاری و حفاظت از فضای سبز

پیامبر اکرم (ص) اهمیت زیادی برای کاشت درخت و حفاظت از درختان قائل بودند. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «اگر نهالی در دست یکی از شماست و در آستانه برپایی قیامت به اندازه کاشتن آن فرصت دارد، آن را بکار» (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۳: ۲۶۰). پیامبر (ص) در جایی دیگر می‌فرماید: «هرکس درختی بنشاند و آن درخت به بار نشیند، خداوند به اندازه‌ای که آن درخت میوه دهد او را پاداش عطا فرماید» (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۳: ۴۶۰). حضرت علی (ع) می‌فرماید: «نگاه به سبزه، موجب شادابی است»

(نهج البلاغه، حکمت ۴۰۰). همچنین امام صادق، بریدن درختان را به شدت نهی فرموده و موجب عقاب دانسته‌اند و می‌فرمایند: «هرگز درختان را قطع نکنید که خداوند عذاب شدیدی بر شما فرود می‌آورد» (حرعاملی، ج ۱۹: ۳۹). روایت‌های فوق، نشان‌دهنده اهمیت درخت‌کاری و فضای سبز در اسلام می‌باشد.

رعایت اصول بهداشت و سلامت

در دین مقدس اسلام به مسأله بهداشت و سلامت (بهداشت فردی، عمومی و محیط) توجه خاصی شده است. قرآن کریم می‌فرماید «خداوند پاکان را دوست می‌دارد» (توبه، ۱۰۸). رسول اکرم می‌فرماید «با هر چه می‌توانید خود را پاکیزه نمایید، خداوند متعال اسلام را بر پایه پاکیزگی پایه‌گذاری کرده است و جز پاکان کسی به بهشت نمی‌رود» (محمدری شهری، ۱۳۹۱ ج ۴: ۳۲۱). امام علی (ع) می‌فرماید: «طهارت نصف ایمان است» (مجلسی، ۱۴۰۳ ج ۸: ۷۳۲). بر این اساس، رعایت اصول بهداشت و سلامت، مورد تأکید دین اسلام می‌باشد.

جمع‌آوری بهداشتی زباله

در منابع روایی اسلام، بر جمع‌آوری بهداشتی زباله تأکید شده است. پیامبر فرمود: «نگذارید خاکروبه و آشغال، شب در خانه شما بماند؛ زیرا آنجا جایگاه شیطان است» (صدوق، ۱۳۸۹: ۴۲۳). همچنین امام علی (ع)، از پیامبر اکرم نقل می‌کند که «دستمال آلوده را در اطاق و محل زندگی خود نگذارید که آنجا جایگاه رشد شیطان است» (مجلسی، ۱۳۸۸، ج ۶: ۲۹۹). امروزه به دلیل افزایش جمعیت و رشد شهرنشینی و افزایش سرسام‌آور زباله، جمع‌آوری بهداشتی و تفکیک زباله به منظور استفاده مجدد، اهمیت بسزایی در حفظ محیط زیست دارد.

رعایت حقوق حیوانات

دین اسلام علاوه بر سفارش در خصوص اهمیت، فواید و نقش حیوانات برای انسان، قوانین و مقرراتی نیز به منظور حمایت از حیوانات ارائه داده که پایمال کردن آن‌ها موجب عقاب می‌شود. حضرت علی (ع) از پیامبر اکرم (ص) چنین روایت نموده است: «حیوان شش حق بر صاحبش دارد؛ وقتی که پیاده شد برای حیوان علف تهیه نماید، هر وقت از آبی عبور کرد، درنگ کند و آب را به او نشان دهد، به صورتش نزند

زیرا که تسبیح پروردگار می‌گوید، پشت او را چون مجلس و جایگاه برای سخنرانی نکند، بیش از توان حیوان از حیوان بار نکشد و بیش از توان حیوان، از حیوان سواری نگیرد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۴: ۲۱۵). همچنین پیامبر اکرم (ص)، افرادی را که اعضای حیوان را قطع می‌نمایند، لعن فرموده‌اند «لعنت و نفرین و عذاب خدا بر کسی باد که حیوان را مثله نماید» (متقی‌هندی، ۱۴۰۹ق، ج ۹: ۶۷).

احساس مسئولیت در برابر حیات وحش

قرآن کریم می‌فرماید: «هر موجودی تسبیح و حمد او را می‌گوید؛ ولی شما تسبیح آن‌ها را نمی‌فهمید» (اسراء، ۴۴). قرآن کریم در آیه‌ای دیگر می‌فرماید: «تمام آنچه در آسمان‌ها و زمین از جنبندگان وجود دارد، برای خدا سجده می‌کنند و تکبر نمی‌ورزند» (نحل، ۴۹). امام صادق (ع) می‌فرماید: «هیچ پرندۀ‌ای در دریا و خشکی صید نمی‌شود و هیچ حیوان وحشی کشته نمی‌شود مگر آنکه تسبیح‌گویی از میان رفته باشد (کلینی، ۱۳۷۱: ۲۴). در روایتی از پیامبر، کشتن غیر ضروری حیوانات به شدت نهی شده است: «اگر کسی گنجشکی را بیهوده بکشد، آن گنجشک در روز قیامت در پیشگاه خدا فریاد می‌زند و شکایت می‌کند که: فلانی مرا بیهوده کشت؛ بدون آن که از این کشتن، سودی ببرد!» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۳۰۶). بنابر آیات و روایات فوق، حیات وحش، صبغه ملکوتی دارند و احساس مسئولیت در برابر آن‌ها از وظایف بشریت می‌باشد.

حفاظت از تنوع زیستی

تنوع زیستی به دلایل گوناگون باید حفظ شود. ۱- به عنوان اصل اخلاقی (تمامی گونه‌ها حق حیات دارند). ۲- به عنوان اصل بقاء (توانایی برای ادامه زندگی وابسته به تنوع حیات است). ۳- به عنوان اصل اقتصادی (تنوع زیستی سر منشأ تمام دارایی‌های زیستی است که فراهم‌کننده غذا، دارو، کالا و خدمات‌اند) (بخشی‌خانیکی، ۱۳۹۳: ۴). بزرگ‌ترین ثروت زمین، تنوع زیستی موجود در آن است که حفظ این اندوخته‌ها و امانت‌های الهی از سوی ما واجب و ضروری است. خداوند در آیات متعددی به تنوع زیستی موجود در عالم اشاره فرموده است؛ به‌طوری‌که بیش از ۳۰ آیه قرآن به این مهم اشاره دارد (خبرگزاری بین‌المللی قرآن، ۱۳۹۳). قرآن کریم در سوره فاطر آیه ۲۷ و ۲۸ به تنوع زیستی اشاره نموده است. قرآن کریم می‌فرماید «آیا ندیدی خداوند از آسمان آبی

فرو فرستاد که به وسیله آن میوه‌های رنگارنگ از زمین خارج ساختیم... و از انسان‌ها و جنبندگان و چهارپایان، انواعی با رنگ‌های مختلف». در منطق قرآن همه موجودات و همه گونه‌های گیاهی و جانوری حق حیات دارند. بر این اساس جلوگیری از انقراض نسل گونه‌های گیاهی و جانوری و حفظ تنوع زیستی مورد تأکید دین اسلام می‌باشد.

آموزش آموزه‌های زیست محیطی دینی و مباحث اخلاقی مربوط به آن در ارتقاء آگاهی، نگرش و رفتار زیست محیطی افراد تأثیر قابل توجهی دارد (جمشیدی‌راد، ۱۳۹۷: ۴۰). در واقع، هدف از تربیت زیست محیطی این است که افراد، محیط زیست را به عنوان کتاب اسرارآمیز الهی حفظ و حراست نمایند (ایمانی، طلایی و سعدی‌پور، ۱۳۹۶: ۴۲). از سوی دیگر، سند ملی برنامه درسی، بر رعایت موازین اخلاقی و معنوی در ارتباط با طبیعت و محیط زیست تأکید نموده است (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱: ۶۱). دوره ابتدایی، از نظر شکل‌گیری شخصیت، رشد حواس و تخیل، شکوفایی استعدادها و رغبت‌های فردی دانش‌آموزان و پرورش فضایل اخلاقی و معنوی اهمیت ویژه‌ای دارند (صافی، ۱۳۸۸: ۸۷). در این دوره، کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان، نقش اساسی در ترویج اخلاق زیست محیطی اسلامی به عهده دارند. بررسی اهداف مصوب این دروس، نشان می‌دهد که مقوله «اخلاق» از موضوعات پایه‌ای این دروس می‌باشد. بنابراین توجه به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی در کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان، از اهمیت خاصی برخوردار می‌باشد. گنجاندن مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی در متون کتاب‌های هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی، سبب می‌شود که دانش‌آموز از همان ابتدا و در زمان تکوین و شکل‌گیری شخصیت خویش، رعایت اخلاق زیست محیطی را به عنوان یک تکلیف دینی و انسانی تلقی نمایند. از این رو، ضرورت دارد در این کتاب‌ها، به گونه‌ای متوازن به همه مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی توجه شود. در این زمینه تاکنون پژوهش‌های اندکی انجام شده است. بیات، احمدی و پارسا (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «جایگاه اخلاق زیست محیطی در برنامه درسی دوره ابتدایی»، مفاهیم مرتبط با اخلاق زیست محیطی را با توجه به سه حیطه شناختی، عاطفی و مهارتی مورد بررسی قرار داده‌اند. یافته‌های این پژوهش نشان داد که در کتاب‌های علوم دوره ابتدایی، بیشترین توجه و در کتاب‌های هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی، کمترین توجه به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی شده است. دادفر (۱۳۹۱) پژوهشی با عنوان «بررسی نقش و تأثیر آموزش

محیط زیست در آموزش رسمی دروس هدیه‌های آسمان و علوم تجربی دوره ابتدایی از دیدگاه معلمان شهر دماوند» انجام داده است. یافته‌های این پژوهش نشان داده است که از دیدگاه معلمان در دروس هدیه‌های آسمان، برخلاف توصیه‌های دینی و اخلاقی، کمتر به مؤلفه‌های زیست محیطی توجه شده است. احمدی (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «بررسی میزان برخورداری کتاب‌های هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی از مؤلفه‌های محیط زیست»، کتاب‌های هدیه‌های آسمانی را با توجه به سه مؤلفه «شناخت محیط زیست»، «شناخت آلودگی‌های محیط زیست» و «نگهداری محیط زیست» مورد بررسی قرار داده است. یافته‌های این پژوهش نشان داده است که در این کتاب‌ها به مؤلفه «شناخت آلودگی‌های زیست محیطی» توجه کمتری شده است. جمع‌بندی پژوهش‌های فوق و سایر پژوهش‌های انجام شده در این زمینه، نشان می‌دهد که تاکنون پژوهش‌های جامعی در زمینه وضعیت محتوای کتاب‌های هدیه‌های دوره ابتدایی در خصوص توجه به اخلاق زیست محیطی انجام نشده است. بر این اساس در پژوهش حاضر، با در نظر گرفتن همه مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی، وضعیت محتوای کتاب‌های درسی ذکر شده در خصوص توجه به اخلاق زیست محیطی بررسی شده است.

روش پژوهش

در این پژوهش با توجه به ماهیت موضوع از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. روش تحلیل محتوا یکی از روش‌هایی که در چند دهه اخیر به شدت رو به گسترش بوده است (کریپندورف^۱، ۱۳۹۴؛ هولستی^۲، ۱۳۷۴). کرلینجر تحلیل محتوا را روشی پژوهشی برای توصیف عینی، منظم و کمی متغیرها دانسته است (بیابانگرد، ۱۳۸۴: ۳۹۰). در این روش پژوهشگر می‌کوشد از طریق مطالعه یک پیام مکتوب یا شفاهی، به داده‌هایی دست یابد تا به کمک آن‌ها، به بررسی سؤال‌ها یا فرضیات پژوهش بپردازد (بورگ و گال^۳، ۱۳۸۴). سه مرحله اصلی تحلیل محتوا، عبارتند از: ۱- آماده‌سازی و سازماندهی (مرحله قبل از پیام)، ۲- بررسی مواد (پیام)، ۳- پردازش نتایج (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۸۰).

1. Krippendorff
2. Holsti
3. Borge & Gall

جامعه آماری، نمونه و روش نمونه‌گیری

دوره ابتدایی، در رشد و پرورش فضایل اخلاقی و معنوی دانش‌آموزان اهمیت ویژه‌ای دارند (صافی، ۱۳۸۸: ۸۷). از سوی دیگر در این دوره، کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمانی، نقش اساسی در پرورش اخلاق زیست محیطی اسلامی به عهده دارند. بر این اساس در پژوهش حاضر، جامعه آماری، کلیه کتاب‌های هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی در سال تحصیلی ۹۷-۹۸ است. در این پژوهش نمونه‌گیری انجام نشده و همه جامعه آماری بررسی شده است.

جدول ۱. جامعه آماری پژوهش

نام کتاب	کد کتاب
هدیه‌های آسمان پایه دوم	۸
هدیه‌های آسمان پایه سوم	۱۲
هدیه‌های آسمان پایه چهارم	۱۷
هدیه‌های آسمان پایه پنجم	۲۳
هدیه‌های آسمان پایه ششم	۳۴/۳

ابزار اندازه‌گیری

در این پژوهش، برای بررسی و تحلیل محتوای کتاب‌های هدیه‌های آسمان، از فهرست و ارسای تحلیل محتوا، استفاده شده است. فرم اولیه تحلیل محتوا، براساس دیدگاه‌های مطرح شده بوسیله پوجمان (۲۰۰۱)، بنسون (۱۳۸۲) و شبیری و عبدالحی (۱۳۹۰) تهیه شد و سپس فرم اولیه در اختیار پنج نفر از صاحب‌نظران این حوزه (اساتید رشته‌های آموزش محیط زیست) برای تغییر و اصلاح قرار گرفت که پس از اعمال نظرات آن‌ها فهرست و ارسای تحلیل محتوای نهایی تهیه گردید. تغییر در ساختار برخی مؤلفه‌ها و حذف مؤلفه «شناخت آثار زیست محیطی پدیده‌های طبیعی مانند زلزله، سیل و غیره» و اضافه نمودن مؤلفه «آیات و روایات در زمینه محیط زیست» از جمله پیشنهادات اساتید رشته آموزش محیط زیست بوده است. مؤلفه‌ها و مصادیق این ابزار در جدول ۲ قابل مشاهده است.

جدول ۲. مؤلفه‌ها و مصادیق اخلاق زیست محیطی

مصادیق	مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی
طبیعت نعمت خداست ما نباید آنرا کثیف کنیم (پایه دوم، درس ۱۶، ص ۷۷)	پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست
این گل‌های زیبا را خدای مهربان به طبیعت هدیه داده است. در برابر این هدیه‌های زیبا ما بچه‌ها... (پایه دوم، درس ۱۶، ص ۷۹)	درخت کاری و حفاظت از درختان و فضای سبز
با گفتگو در گروه و کمک آموزگار، نمونه‌هایی از اسراف را در مدرسه خود فهرست و راه‌های جلوگیری از آن‌ها را فهرست نمایید (پایه پنجم، درس ۱۳، ص ۹۱)	صرفه جویی و پرهیز از اسراف
تصویر صفحه ۷۶ (پایه دوم، درس ۱۳)	جمع آوری بهداشتی و بازیافت زباله
اجازه نمی‌داد برای سرگرمی و نشاط، حیوانات را به جان یکدیگر بیندازند یا برای تمرین تیراندازی، حیوانی را هدف قرار دهند (پایه پنجم، درس ۵، ص ۳۴)	رعایت حقوق حیوانات
میان محیط زیست و سلامتی ما چه ارتباطی هست؟ (پایه ششم، درس ۱۱، ص ۶۷)	توجه به بهداشت و سلامت
صخره‌های سترگ، کوه‌های بزرگ، رودهای جاری و دریاها پنهانور، نشان دانایی و توانایی‌ات (پایه ششم، درس ۱، ص ۸)	شناخت طبیعت به عنوان مخلوق پروردگار و استفاده صحیح از آن
دوست دارم- من هم با پرندگان مهربان باشم پس... (پایه دوم، درس ۴، ص ۲۶)	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش
-	شناخت اهمیت تنوع زیستی
[پیامبر اکرم (ص)] میفرماید: «هر کس درختی را بکارد تا این درخت باقی است خداوند به او پاداش می‌دهد» (پایه پنجم، درس ۵، ص ۳۴)	آیات و روایات در زمینه محیط زیست

روایی و پایایی ابزار اندازه‌گیری

برای تعیین روایی فهرست و آرسى تحليل محتوا، از روش روایی صوری، محتوایی و نظر متخصصان استفاده شده است.

برای تأمین پایایی ابزار اندازه‌گیری از روش ویلیام اسکات (۱۳۹۱) استفاده شد. بدین صورت که فرم تحلیل محتوا در اختیار چهار نفر از صاحب‌نظران حوزه آموزش محیط زیست قرار گرفت که ضریب توافق آن‌ها براساس داده‌های ذیل ۹۰ درصد به دست آمد.

$$\text{مقوله‌های مورد توافق} = \frac{۸+۹+۹+۱۰}{۴+۱۰} \times ۱۰۰ = ۹۰ \text{ C.R.} = \frac{\text{کل مقوله‌ها}}{\text{مقوله‌های مورد توافق}}$$

1. William Scott

تعیین واحدهای تحلیل

برای تحلیل محتوای کتاب‌های درسی، در این پژوهش متن، تصویر، پرسش و فعالیت مورد بررسی قرار گرفته است و واحد تحلیل، مضمون در نظر گرفته شده است.

شیوه تحلیل داده‌ها

امروزه برای تحلیل داده‌ها، روش‌های بسیاری ارائه شده است که اساس آن‌ها، محاسبه رتبه درصدی از فراوانی شاخص‌ها است. در روش‌های مذکور مشکلات ریاضی وجود دارد که از اعتبار نتایج می‌کاهد (آذر، ۱۳۸۰). در این پژوهش نتایج با روش آنتروپی شانون^۱ که برگرفته از تئوری سیستم‌ها است، پردازش شده‌اند. در این روش، تحلیل داده‌ها بسیار قوی‌تر و معتبرتر انجام خواهد شد. در نظریه سیستم‌ها، «آنتروپی» شاخصی است برای اندازه‌گیری عدم اطمینان که با یک توزیع احتمال بیان می‌شود. (آذر، ۱۳۸۰). براساس این روش که به مدل جبرانی مشهور می‌باشد. داده‌های تحلیل محتوا با استفاده از شاخص‌های توصیفی در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون بررسی شد. ابتدا فراوانی مؤلفه‌ها استخراج و در جدول مربوط درج شد. سپس داده‌های پژوهش در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون (بهنجار کردن داده‌های جدول فراوانی، محاسبه بار اطلاعاتی مقوله‌ها، و به دست آوردن ضریب اهمیت آن‌ها) تجزیه و تحلیل و توصیف شدند که در ادامه به توضیح مراحل سه گانه آن پرداخته می‌شود.

مرحله اول: ماتریس فراوانی‌های جدول فراوانی بهنجار می‌شوند. برای این کار از این رابطه استفاده شد:

$$P_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{i=1}^m} \quad (i=1,2,\dots,m, j=1,2,\dots,m)$$

هنجار شده ماتریس فراوانی = P ، فراوانی مقوله = F

شماره پاسخگو = i ، شماره مقوله = j و تعداد پاسخگو = m

مرحله دوم: بار اطلاعاتی هر مقوله محاسبه و در ستون‌های مربوطه قرار داده شد. برای این منظور از رابطه‌ای که در پی می‌آید استفاده شد:

$$P_j = K \sum_{i=1}^m [P_{ij} L_n P_{ij}] (j=1, 2, \dots, m)$$

$$K = \frac{1}{L_n m}$$

هنجارشده ماتریس $P = (P_{ij})$ ، لگاریتم نپری L_n

شماره پاسخگو i ، شماره مقوله j ، تعداد پاسخگو m

مرحله سوم: با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله، ضریب اهمیت هریک از مقوله‌ها محاسبه شد. هر مقوله‌ای که بار اطلاعاتی بیشتری داشته باشد، از درجه اهمیت (W_j) بیشتری برخوردار است. برای محاسبه ضریب اهمیت از رابطه زیر استفاده شد:

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{i=1}^n E_j}$$

درجه اهمیت W_j ، بار اطلاعاتی هر مقوله E_j

تعداد مقوله‌ها n ، شماره مقوله j

در روش آنتروپی شانون، به مؤلفه‌هایی که دارای فراوانی بیشتر و توزیع هدفمند می‌باشد، ضریب اهمیت بالاتری تعلق می‌گیرد. نکته ضمنی این‌که، صرف فراوانی زیاد نمی‌تواند دال بر ضریب اهمیت بالا باشد. این روش به گونه‌ای است که مؤلفه‌هایی که فراوانی بالا دارند اما توزیع ناهمسان و نامتناوب دارند، در مقایسه با مؤلفه‌هایی که دارای فراوانی کمتر اما توزیع متناوب و همسان دارند، ضریب اهمیت پائینی کسب خواهند کرد (صالحی‌عمران و سبحانی‌نژاد، ۱۳۹۴: ۲۱۸).

یافته‌های پژوهش

در این بخش یافته‌های تحقیق بر مبنای سؤال پژوهش ارائه می‌شود.

الف: تحلیل محتوای کتاب هدیه آسمانی پایه دوم ابتدایی

مطابق با جدول ۳، در کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه دوم ابتدایی، در مجموع ۵۳ مرتبه به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی توجه شده است. در این کتاب به ترتیب به مؤلفه‌های «احساس مسئولیت در برابر حیات وحش» با ۱۴ فراوانی (۲۶/۴ درصد)، «بهداشت و سلامت» با ۱۲ فراوانی (۲۲/۶ درصد)، «شناخت طبیعت به عنوان مخلوق الهی و استفاده صحیح از آن» با ۹ فراوانی (۱۷ درصد)، «جمع‌آوری بهداشتی و بازیافت زباله» با ۷ فراوانی

(۱۳/۲ درصد)، «درخت کاری و حفاظت از فضای سبز» با ۵ فراوانی (۹/۴ درصد)، «پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست» با ۳ فراوانی (۵/۷ درصد)، «آیات و روایات در زمین محیط زیست» با ۲ فراوانی (۳/۸ درصد) و «صرفه جویی و پرهیز از اسراف» با ۱ فراوانی (۲ درصد) توجه بیشتری شده و به مؤلفه‌های «رعایت حقوق حیوانات» و «تنوع زیستی» هیچ اشاره‌ای نشده است.

جدول ۳. فراوانی مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه دوم ابتدایی

مؤلفه											
مجموع	آیات و روایات در زمینه محیط زیست	شناخت اهمیت تنوع زیستی	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش	شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن	توجه به بهداشت و سلامت	رعایت حقوق حیوانات	جمع آوری بهداشتی و بازیافت زباله	صرفه جویی و پرهیز از اسراف	درخت کاری و حفاظت از فضای سبز	پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست	دروس
۱۰	۰	۰	۲	۵	۰	۰	۰	۱	۲	۰	۱
۴	۰	۰	۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳
۸	۱	۰	۶	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۴
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۵
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۶
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۷
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۸
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۹
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۰
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۱
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۲
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۳
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۴
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۵
۲۰	۱	۰	۰	۳	۶	۰	۵	۰	۲	۳	۱۶
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۷
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۸
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۹
۱۱	۰	۰	۲	۱	۶	۰	۲	۰	۰	۰	۲۰
۵۳	۲	۰	۱۴	۹	۱۲	۰	۷	۱	۵	۳	مجموع
۱۰۰	۳/۸	۰	۲۶/۴	۱۷	۲۲/۶	۰	۱۳/۲	۲	۹/۴	۵/۷	درصد

ب: تحلیل محتوای کتاب هدیه آسمانی پایه سوم ابتدایی

مطابق با جدول ۴، در کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه سوم ابتدایی، در مجموع ۳۱ مرتبه به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی توجه شده است. در این کتاب به ترتیب به مؤلفه‌های «بهداشت و سلامت» با ۱۲ فراوانی (۳۸/۷ درصد)، «درختکاری و حفاظت از فضای سبز» با ۷ فراوانی (۲۲/۶ درصد)، «شناخت طبیعت به‌عنوان مخلوق الهی و استفاده صحیح از آن» با ۵ فراوانی (۱۶/۱ درصد)، «جمع‌آوری بهداشتی و بازیافت زباله» با ۴ فراوانی (۱۳ درصد)، «احساس مسئولیت در برابر حیات وحش» با ۲ فراوانی (۶/۴ درصد) و آیات و روایات در زمینه محیط زیست با ۱ فراوانی (۳/۲ درصد) توجه بیشتری شده و به مؤلفه‌های «پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست»، «صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف»، «رعایت حقوق حیوانات» و «تنوع زیستی» هیچ اشاره‌ای نشده است.

جدول ۴. فراوانی مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه سوم ابتدایی

مؤلفه										
مجموع	آیات و روایات در زمینه محیط زیست	شناخت اهمیت تنوع زیستی	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش	شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن	توجه به بهداشت و سلامت	رعایت حقوق حیوانات	جمع‌آوری بهداشتی و بازیافت زباله	صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف	درخت‌کاری و حفاظت از فضای سبز	پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست
۱	۰	۰	۱	۲	۰	۰	۱	۰	۴	۰
۲	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۰
۳	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۵	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۶	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۷	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۸	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
۹	۱	۰	۰	۰	۵	۰	۰	۰	۰	۰

(ادامه) جدول ۴.

مؤلفه											
مجموع	آیات و روایات در زمینه محیط زیست	شناخت اهمیت تنوع زیستی	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش	شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن	توجه به بهداشت و سلامت	رعایت حقوق حیوانات	جمع آوری بهداشتی و بازیافت زباله	صرفه جویی و پرهیز از اسراف	درخت کاری و حفاظت از فضای سبز	پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست	درس
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۰
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۱
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۲
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۳
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۴
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۵
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۶
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۷
۱۰	۰	۰	۰	۰	۷	۰	۲	۰	۱	۰	۱۸
۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۱۹
۴	۰	۰	۰	۲	۰	۰	۰	۰	۲	۰	۲۰
۳۱	۱	۰	۲	۵	۱۲	۰	۴	۰	۷	۰	مجموع
۱۰۰	۳/۲	۰	۶/۴	۱۶/۱	۳۸/۷	۰	۱۳	۰	۲۲/۶	۰	درصد

ج: تحلیل محتوای کتاب هدیه آسمانی پایه چهارم ابتدایی

مطابق با جدول ۵، در کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه چهارم ابتدایی، در مجموع ۲۱ مرتبه به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی توجه شده است. در این کتاب به ترتیب به مؤلفه‌های «درختکاری و حفاظت از فضای سبز» با فراوانی (۶/۲۸ درصد)، «احساس مسئولیت در برابر حیات وحش» با فراوانی (۵/۲۳ درصد)، «صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف»، «جمع‌آوری بهداشتی و بازیافت زباله»، «بهداشت و سلامت» و «شناخت طبیعت به عنوان مخلوق الهی و استفاده صحیح از آن» هر کدام با ۲ فراوانی (۵/۹ درصد) و «آیات و روایات در زمینه محیط زیست» و «رعایت حقوق حیوانات» هر کدام با ۱

فراوانی (۴/۸ درصد) توجه بیشتری شده و به مؤلفه‌های «پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست»، و «تنوع زیستی» هیچ اشاره‌ای نشده است.

جدول ۵. فراوانی مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم ابتدایی

مؤلفه											
مجموع	آیات و روایات در زمینه محیط زیست	شناخت اهمیت تنوع زیستی	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش	شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن	توجه به بهداشت و سلامت	رعایت حقوق حیوانات	جمع آوری بهداشتی و بازیافت زباله	صرفه جویی و پرهیز از اسراف	درخت کاری و حفاظت از فضای سبز	پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست	دروس
۵	۰	۰	۲	۲	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۱
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲
۲	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۳
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۴
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۵
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۶
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۷
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۸
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۹
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۰
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۱
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۲
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۳
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۴
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۵
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۶
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۷
۷	۰	۰	۳	۰	۱	۰	۲	۱	۰	۰	۱۸
۷	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۶	۰	۱۹
۲۱	۱	۰	۵	۲	۲	۱	۲	۲	۶	۰	مجموع
۱۰۰	۴/۸	۰	۲۳/۸	۹/۵	۹/۵	۴/۸	۹/۵	۹/۵	۲۸/۶	۰	درصد

د: تحلیل محتوای کتاب هدیه آسمانی پایه پنجم ابتدایی

مطابق با جدول ۶، در کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه پنجم ابتدایی در مجموع ۷۱ مرتبه به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی توجه شده است.

جدول ۶. فراوانی مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه پنجم ابتدایی

مؤلفه											
مجموع	آیات و روایات در زمینه محیط زیست	شناخت اهمیت تنوع زیستی	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش	شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن	توجه به بهداشت و سلامت	رعایت حقوق حیوانات	جمع آوری بهداشتی و بازافت زباله	صرفه جویی و پرهیز از اسراف	درخت کاری و حفاظت از و فضای سبز	پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست	دروس
۲	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱
۵	۰	۰	۰	۴	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۲
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۴
۳۵	۷	۰	۰	۱	۱۶	۸	۰	۰	۳	۰	۵
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۶
۲	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۷
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۸
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۹
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۰
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۱
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۲
۲۴	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۲۰	۰	۰	۱۳
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۴
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۵
۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۱۶
۲	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱۷
۷۱	۱۰	۰	۱	۷	۱۷	۸	۲	۲۱	۵	۰	مجموع
۱۰۰	۱۴	۰	۱/۴	۱۰	۲۳/۹	۱۱/۳	۲/۸	۶/۲۹	۷	۰	درصد

■ سال سوم
 ■ شماره ۳
 ■ شماره پیاپی ۸
 ■ پاییز ۱۳۹۷

در این کتاب به ترتیب مؤلفه‌های «صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف» با ۲۱ فراوانی (۲۹/۶ درصد)، «بهداشت و سلامت» با ۱۷ فراوانی (۲۳/۹ درصد)، «آیات و روایات در زمینه محیط زیست» با ۱۰ فراوانی (۱۴ درصد)، «رعایت حقوق حیوانات» با ۸ فراوانی (۱۱/۳ درصد)، «شناخت طبیعت به عنوان مخلوق الهی و استفاده صحیح از آن» با ۷ فراوانی (۱۰ درصد)، «درخت‌کاری و حفاظت از فضای سبز» با ۵ فراوانی (۷ درصد)، «جمع‌آوری بهداشتی و بازیافت زباله» با ۲ فراوانی (۲/۸ درصد)، «احساس مسئولیت در برابر حیات وحش» با ۱ فراوانی (۱/۴ درصد) بیشترین فراوانی را داشته‌اند و به مؤلفه‌های «پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست» و «تنوع زیستی» هیچ اشاره‌ای نشده است.

ر: تحلیل محتوای کتاب هدیه آسمانی پایه ششم ابتدایی

مطابق با جدول ۷، در کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه ششم ابتدایی در مجموع ۳۳ مرتبه به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی توجه شده است. در این کتاب به ترتیب، مؤلفه‌های «بهداشت و سلامت» با ۲۰ فراوانی (۶۰/۶ درصد)، «درختکاری و حفاظت از فضای سبز»، «شناخت طبیعت به عنوان مخلوق الهی و استفاده صحیح از آن»، «آیات و روایات در زمینه محیط زیست» هر کدام با ۳ فراوانی (۹/۱ درصد)، «پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست» با ۲ فراوانی (۶/۱ درصد)، «جمع‌آوری بهداشتی و بازیافت زباله» و «احساس مسئولیت در برابر حیات وحش» هر کدام با ۱ فراوانی (۳ درصد) توجه بیشتری شده و به مؤلفه‌های «صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف»، «رعایت حقوق حیوانات» و «تنوع زیستی» هیچ اشاره‌ای نشده است.

جدول ۷. فراوانی مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه ششم ابتدایی

مؤلفه											
مجموع	آیات و روایات در زمینه محیط زیست	شناخت اهمیت تنوع زیستی	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش	شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن	توجه به بهداشت و سلامت	رعایت حقوق حیوانات	جمع آوری بهداشتی و بازیافت زباله	صرفه جویی و پرهیز از اسراف	درخت کاری و حفاظت از فضای سبز	پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست	درس
۴	۰	۰	۰	۲	۰	۰	۰	۰	۲	۰	۱
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۳
۴	۰	۰	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۱	۱	۴
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۵
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۶
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۷
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۸
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۹
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۰
۲۳	۳	۰	۰	۱	۱۹	۰	۰	۰	۰	۰	۱۱
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۲
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۳
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۴
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۵
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۶
۲	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۱	۱۷
۳۳	۳	۰	۱	۳	۲۰	۰	۱	۰	۳	۲	مجموع
۱۰۰	۹/۱	۰	۳	۹/۱	۶۰/۶	۰	۳	۰	۹/۱	۶/۱	درصد

ز: جمع‌بندی تحلیل محتوای کتاب‌های هدیه آسمانی دوره ابتدایی

مطابق با جدول ۸، در کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی در مجموع ۲۰۹ مرتبه به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی توجه شده است. به ترتیب کتاب‌های هدیه‌های

آسمان پایه پنجم با ۷۱ فراوانی (۳۴ درصد)، پایه دوم با ۵۳ فراوانی (۲/۴ درصد)، پایه ششم با ۳۳ فراوانی (۱۵/۸ درصد)، پایه سوم با ۳۱ فراوانی (۱۴/۸ درصد)، بیشترین فراوانی و کتاب پایه چهارم با ۲۱ فراوانی (۱۰ درصد)، کمترین فراوانی را داشته است. همچنین در کتاب‌های هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی به ترتیب مؤلفه‌های «بهداشت و سلامت» با ۶۳ فراوانی (۳۰ درصد)، «درختکاری و حفاظت از فضای سبز» و «شناخت طبیعت به عنوان مخلوق الهی و استفاده صحیح از آن» هرکدام با ۲۶ فراوانی (۱۲/۴ درصد)، «صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف» با ۲۴ فراوانی (۱۱/۵ درصد)، «احساس مسئولیت در برابر حیات وحش» با ۲۳ فراوانی (۱۱ درصد)، «آیات و روایات در زمینه محیط زیست» با ۱۷ فراوانی (۸ درصد) و «جمع‌آوری بهداشتی و بازیافت زباله» با ۱۶ فراوانی (۷/۶ درصد) بیشترین فراوانی و مؤلفه‌های «رعایت حقوق حیوانات» با ۹ فراوانی (۴/۳ درصد) و «پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست» با ۵ فراوانی (۲/۴ درصد)، کمترین فراوانی را داشته‌اند و به مؤلفه «شناخت اهمیت تنوع زیستی» هیچ اشاره‌ای نشده است.

جدول ۸. فراوانی مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی در کتاب‌های هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی (پایه دوم تا ششم)

مؤلفه												
پایه	پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست	درخت کاری و حفاظت از فضای سبز	صرفه جویی و پرهیز از اسراف	جمع آوری بهداشتی و بازیافت زباله	رعایت حقوق حیوانات	توجه به بهداشت و سلامت	شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش	شناخت اهمیت تنوع زیستی	آیات و روایات در زمینه محیط زیست	مجموع	درصد
دوم	۲	۵	۱	۷	۰	۱۲	۹	۱۴	۰	۲	۵۳	۲۵/۴
سوم	۰	۷	۰	۴	۰	۱۲	۵	۲	۰	۱	۳۱	۱۴/۸
چهارم	۰	۶	۲	۲	۱	۲	۲	۵	۰	۱	۲۱	۱۰
پنجم	۰	۵	۲۱	۲	۸	۱۷	۷	۱	۰	۱۰	۷۱	۳۴
ششم	۲	۳	۰	۱	۰	۲۰	۳	۱	۰	۳	۳۳	۱۵/۸
مجموع	۵	۲۶	۲۴	۱۶	۹	۶۳	۲۶	۲۳	۰	۱۷	۲۰۹	۱۰۰
درصد	۲/۴	۱۲/۴	۱۱/۵	۷/۶	۴/۳	۳۰	۱۲/۴	۱۱	۰	۸	۱۰۰	

جهت پی بردن به بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت داده‌های حاصل، با استفاده از فرمول مرحله اول روش آنتروپی شانون به بهنجار کردن داده‌های حاصل پرداخته شد که نتایج آن در جدول ۹ گزارش شده است.

جدول ۹. داده‌های بهنجار شده مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی در کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی

مؤلفه									
آیات و روایات در زمینه محیط زیست	شناخت اهمیت تنوع زیستی	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش	شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن	توجه به بهداشت و سلامت	رعایت حقوق حیوانات	جمع‌آوری بهداشتی و بازیافت زباله	صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف	درخت کاری و حفاظت از فضای سبز	پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست
۰/۱۲	۰	۰/۶۱	۰/۳۵	۰/۱۹	۰	۰/۴۴	۰/۰۴	۰/۱۹	۰/۶
۰/۰۶	۰	۰/۰۹	۰/۱۹	۰/۱۹	۰	۰/۲۵	۰	۰/۲۷	۰
۰/۰۶	۰	۰/۲۲	۰/۰۸	۰/۰۳	۰/۱۱	۰/۱۲	۰/۰۸	۰/۲۳	۰
۰/۵۹	۰	۰/۰۴	۰/۲۷	۰/۲۷	۰/۸۹	۰/۱۲	۰/۸۷	۰/۱۹	۰
۰/۱۸	۰	۰/۰۴	۰/۱۲	۰/۳۲	۰	۰/۰۶	۰	۰/۱۱	۰/۴

پس از نرمال‌سازی داده‌ها، با استفاده از فرمول مرحله دوم روش آنتروپی شانون، مقدار بار اطلاعاتی (Ej) هر یک از مؤلفه‌ها محاسبه شد که در جدول ۱۰ گزارش شده است.

جدول ۱۰. مقدار بار اطلاعاتی مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی
در کتاب‌های هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی

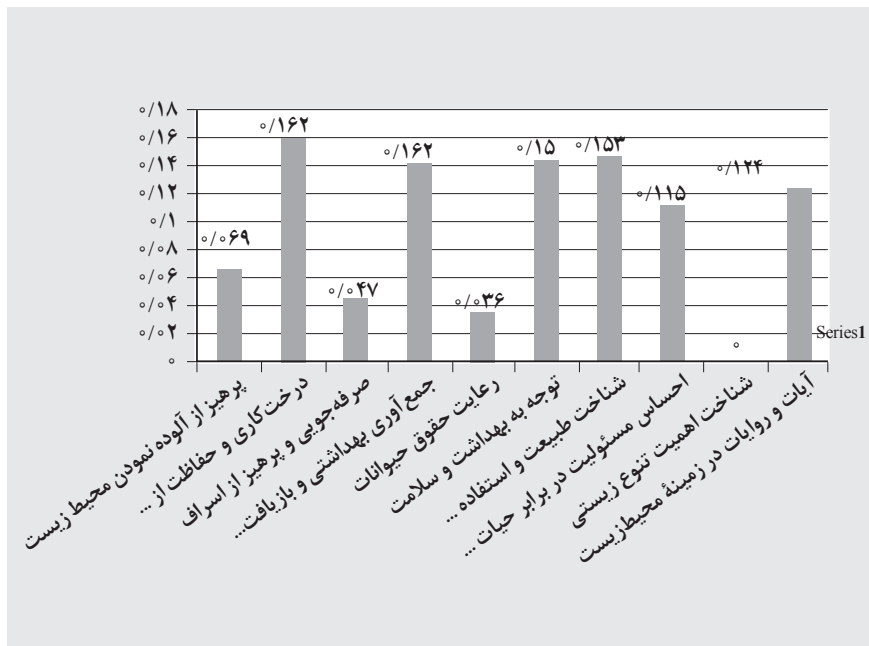
مؤلفه									
آیات و روایات در زمینه محیط زیست	شناخت اهمیت تنوع زیستی	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش	شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن	توجه به بهداشت و سلامت	رعایت حقوق حیوانات	جمع آوری بهداشتی و بازیافت زباله	صرفه جویی و پرهیز از اسراف	درخت کاری و حفاظت از فضای سبز	پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست
۰/۷۴۸	۰	۰/۶۹۵	۰/۹۲۲	۰/۹۰۷	۰/۲۱۷	۰/۸۷۱	۰/۲۸۴	۰/۹۷۹	۰/۴۱۸
									بار اطلاعاتی (Ej)

در مرحله پایانی، ضریب اهمیت (Wj) مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی با استفاده از فرمول مرحله سوم روش آنتروپی شانون محاسبه گردید که در جدول ۱۱ قابل مشاهده است. هر مؤلفه‌ای که بار اطلاعاتی بیشتری داشته باشد، ضریب اهمیت بیشتری خواهد داشت.

جدول ۱۱. مقدار ضریب اهمیت مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی
در کتاب‌های هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی

مؤلفه									
آیات و روایات در زمینه محیط زیست	شناخت اهمیت تنوع زیستی	احساس مسئولیت در برابر حیات وحش	شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن	توجه به بهداشت و سلامت	رعایت حقوق حیوانات	جمع آوری بهداشتی و بازیافت زباله	صرفه جویی و پرهیز از اسراف	درخت کاری و حفاظت از فضای سبز	پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست
۰/۱۲۴	۰	۰/۱۱۵	۰/۱۵۳	۰/۱۵۰	۰/۰۳۶	۰/۱۴۴	۰/۰۴۷	۰/۱۶۲	۰/۰۶۹
									ضریب اهمیت (Wj)

تحلیل داده‌های جدول ۱۱ نشان می‌دهد که در بین مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی، به ترتیب به مؤلفه‌های «درختکاری و حفاظت از فضای سبز» با ضریب اهمیت ۰/۱۶۲، «شناخت طبیعت به عنوان مخلوق الهی و استفاده صحیح از آن» با ضریب اهمیت ۰/۱۵۳، «بهداشت و سلامت» با ضریب اهمیت ۰/۱۵۰، «جمع‌آوری بهداشتی و بازیافت زباله» با ضریب اهمیت ۰/۱۴۴، «آیات و روایات در زمینه محیط زیست» با ضریب اهمیت ۰/۱۲۴ و «احساس مسئولیت در برابر حیات وحش» با ضریب اهمیت ۰/۱۱۵ توجه بیشتری شده است و به مؤلفه‌های «پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست» با ضریب اهمیت ۰/۰۶۹، «صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف» با ضریب اهمیت ۰/۰۴۷، «رعایت حقوق حیوانات» با ضریب اهمیت ۰/۰۳۶ توجه کمتری شده است و به مؤلفه «تنوع زیستی» هیچ اشاره‌ای نشده است.

نمودار ۱. ضریب اهمیت مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی

در کتاب‌های هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی

بحث و نتیجه‌گیری

محیط زیست، امانت الهی در دست انسان است و وظیفه انسانی و دینی هر انسانی است تا در حفاظت آن بکوشد و سلامتی آن را تأمین کند. حاکمیت نگرش انسان محورانه، حس مالکیت مطلق نسبت به طبیعت، نگاه ابزارگونه و مصرف‌گرایانه نسبت به محیط زیست و از بین رفتن نگاه قدسی و معنوی نسبت به جهان، عامل گسترش بحران‌های زیست محیطی است (نصر، ۱۳۸۰: ۳۷). در واقع، بحران‌های زیست محیطی، مهمترین چالش انسان معاصر است. در اسلام، رعایت اخلاق زیست محیطی و پرهیز از تخریب محیط زیست و سعی برای سالم‌سازی آن، از بارزترین حقوق انسانی و نیز از روشن‌ترین تکالیف بشری به حساب می‌آید (زروانی و خداجویان، ۱۳۸۴: ۲۵۵). بررسی قرآن و روایات اسلامی نشان می‌دهد دین اسلام برای مسئولیت انسان در برابر محیط زیست اهمیت قائل شده و طبیعت را امانت الهی در دست انسان می‌داند. بر این اساس، گنجانیدن مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی در متون کتاب‌های هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی، اهمیت بسزایی دارد و سبب می‌شود که دانش‌آموز از همان ابتدا و در زمان تکوین و شکل‌گیری شخصیت خویش، رعایت اخلاق زیست محیطی را به عنوان یک تکلیف دینی و انسانی تلقی نمایند. بر این اساس، هدف پژوهش حاضر، بررسی میزان توجه کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی بوده است.

یافته‌های این پژوهش نشان داد که در کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی، ۲۰۹ مرتبه به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی توجه شده است که به ترتیب به مؤلفه‌های «درخت‌کاری و حفاظت از فضای سبز» با ضریب اهمیت ۰/۱۶۲، «شناخت طبیعت به عنوان مخلوق الهی و استفاده صحیح از آن» با ضریب اهمیت ۰/۱۵۳، «بهداشت و سلامت» با ضریب اهمیت ۰/۱۵۰، «جمع‌آوری بهداشتی و بازیافت زباله» با ضریب اهمیت ۰/۱۴۴، «آیات و روایات در زمینه محیط زیست» با ضریب اهمیت ۰/۱۲۴ و «احساس مسئولیت در برابر حیات وحش» با ضریب اهمیت ۰/۱۱۵ توجه بیشتری شده است و به مؤلفه‌های «پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست» با ضریب اهمیت ۰/۰۶۹،

«صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف» با ضریب اهمیت ۰/۰۴۷، «رعایت حقوق حیوانات» با ضریب اهمیت ۰/۰۳۶ توجه کمتری شده است و به مؤلفه «تنوع زیستی» هیچ اشاره‌ای نشده است.

در مجموع یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی، توجه متعادلی به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی نشده است. این یافته با نتایج تحقیقات بیات و همکاران (۱۳۹۱)، دادفر (۱۳۹۱) و احمدی (۱۳۹۰) همسو می‌باشد. بیات و همکاران (۱۳۹۱) در پژوهش خود نشان دادند که در کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمانی، نسبت به سایر کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، کمترین توجه به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی شده است. دادفر (۱۳۹۱) در پژوهش خود نشان داد که از دیدگاه معلمان دوره ابتدایی، در کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمانی، به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی توجه کافی نشده است. احمدی (۱۳۹۰) نشان داد که در کتاب‌های هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی، توجه متعادلی به مؤلفه‌های محیط زیست نشده است و به مؤلفه شناخت آلودگی‌های محیط زیست توجه کمتری شده است. بنابراین نتایج پژوهش‌های بررسی شده و پژوهش حاضر، بر نامتوازن بودن و ناکافی بودن میزان توجه به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی در کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان تأکید دارند.

با توجه به نتایج این پژوهش، پیشنهاد می‌شود: محتوای کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی در جهت توجه کامل‌تر به مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی مورد بازنگری قرار گیرد. بنابر این لازم است در کتاب‌های هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی به مؤلفه‌های صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف، «رعایت حقوق حیوانات»، «پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست» و «تنوع زیستی» توجه بیشتری شود. در تدوین کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان، از متخصصان آموزش محیط زیست و اساتید حوزوی علاقمند به محیط زیست استفاده شود. علاوه بر توجه به محیط زیست در لابلای دروس، حداقل یک درس در هر کدام از کتاب‌های هدیه‌ها آسمان، به جنبه‌های وحیانی محیط زیست اختصاص داده شود. برای معلمان دروس هدیه‌ها آسمان، کلاس‌های

ضمن خدمت با موضوع اخلاق زیست محیطی تشکیل گردد و معلمان این دروس با ابعاد مختلف اخلاق زیست محیطی و نحوه تدریس این مباحث آشنا شوند. به‌خصوص آشنایی معلمان با مفهوم «تنوع زیستی» مورد تأکید می‌باشد. از محدودیت‌های این پژوهش می‌توان به عدم دسترسی پژوهشگر به برخی از منابع روایی در زمینه محیط زیست اشاره نمود. به علاقمندان به پژوهش در این حوزه توصیه می‌شود ادراک معلمان و دانش‌آموزان دوره ابتدایی و متوسطه اول از مؤلفه‌های اخلاق زیست محیطی را مورد بررسی قرار دهند.

منابع

- قرآن کریم. (۱۳۸۶). (ترجمه ناصر مکارم شیرازی)، مشهد: آستان قدس رضوی.
- نهج البلاغه. (۱۳۸۷). (ترجمه محمد دشتی)، قم: نشر جمال.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۳۶۳). تحف العقول، ترجمه احمد جنتی، تهران: علمیه اسلامی.
- احمدی، فریدون. (۱۳۹۰). بررسی میزان برخورداری کتاب‌های هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی از مؤلفه‌های محیط زیست، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. گروه علوم تربیتی، دانشکده روان شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه شیراز.
- اعراف، علیرضا. (۱۳۹۷). اهداف تربیت از دیدگاه اسلام، تهران: انتشارات سمت.
- آذر، عادل. (۱۳۸۰). بسط و توسعه روش آن‌روپی شانون برای پردازش داده‌ها در تحلیل محتوا، فصل‌نامه دانشگاه الزهراء، ۱۱ (۳۷)، ۱-۱۷.
- اسکات، ویلیام. (۱۳۹۱). تئوری حسابداری مالی، ترجمه علی پارسائیان، تهران: انتشارات ترمه.
- العاملی، محمدبن مکی. (۱۴۱۷ق). دروس شرعی در فقه امامیه، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- انتظاری، علیرضا. (۱۳۹۱). بررسی مبانی و حیاتی حفظ محیط زیست، فصل‌نامه پژوهش‌های اعتقادی-کلامی، ۲ (۷)، ۴۷-۷۱.
- ایمانی، محسن؛ طلائی، ابراهیم و سعدی‌پور، محبوبه. (۱۳۹۶). تبیین تربیت محیطی براساس فلسفه تربیت جمهوری اسلامی ایران، فصل‌نامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۲ (۴)، ۷-۴۶.
- بارو، کریستوفر. (۱۳۹۲). اصول و روش‌های مدیریت زیست محیطی، ترجمه مهرداد اندرودی، تهران: نشر کنگره.
- بخشی خانیکی، غلامرضا. (۱۳۹۳). تنوع زیستی، تهران: انتشارات پیام نور.
- بنسون، جان. (۱۳۸۲). اخلاق محیط زیست، ترجمه عبدالحسین وهاب‌زاده، مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- بیابانگرد، اسماعیل. (۱۳۸۴). روش‌های تحقیق در روان شناسی و علوم تربیتی، تهران: نشر دوران.
- بیات، طاهره؛ احمدی، پروین و پارسا، عبدالله. (۱۳۹۱). جایگاه اخلاق زیست محیطی در برنامه درسی دوره ابتدایی ایران، فصل‌نامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ۱۰ (۲)، ۵۱-۶۲.
- بیدهندی، محمد؛ کرباسی‌زاده، علی و شیراوند، محسن. (۱۳۹۴). فلسفه و محیط زیست، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پویمان، لویی. (۱۳۸۴). اخلاق زیست محیطی، جلد ۱، ترجمه مصطفی ملکیان و همکاران، تهران: نشر توسعه.
- جمشیدی‌راد، محمدصادق. (۱۳۹۷). تأثیر آموزش مباحث فقه شیعی در ارتباط با گیاهان و درختان بر میزان آگاهی، نگرش و رفتار محیط زیستی دانشجویان، فصل‌نامه آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، ۶ (۳)، ۳۷-۴۶.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۲). مفاتیح‌الحیات، قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). اسلام و محیط زیست، قم: نشر اسراء.
- حرعاملی، محمدبن حسن بن علی. (۱۴۰۹ق). وسائل‌الشیعه، قم: آل بیت.
- خبرگزاری بین‌المللی قرآن. (۱۳۹۳). دیدگاه اسلام در مورد توازن در طبیعت؛ انقراض گونه‌های زیستی بزرگترین تهدید برای بشر، قابل بازیابی در سایت: <http://iqna.ir>
- دادفر، مهناز. (۱۳۹۱). بررسی نقش و تأثیر آموزش محیط زیست در آموزش رسمی دروس هدیه‌های آسمان و علوم تجربی دوره ابتدایی از دیدگاه معلمان شهر دماوند، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور تهران.
- زروانی، مجتبی؛ خداجویان، فاطمه. (۱۳۸۴). پاسداری از محیط زیست در آیات و روایات، پژوهش دینی، ۱۲ (۱۲)، ۲۶۶-۲۵۱.
- سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس و حجازی، الهه. (۱۳۸۰). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران: نشر آگه.
- شبییری، سیدمحمد و عبدالحی، سهراب. (۱۳۹۰). نظریه‌ها و کاربردهای آموزش محیط زیست، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- شورای عالی آموزش و پرورش. (۱۳۹۱). سند ملی برنامه درسی، تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- صافی، احمد. (۱۳۸۸). سازمان و اداره امور مدارس، تهران: انتشارات رشد.
- صالحی‌عمران، ابراهیم؛ سبحانی‌نژاد، مهدی. (۱۳۹۴). تحلیل میزان توجه به مؤلفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در محتوای کتب درسی دوره ابتدایی، فصل‌نامه پژوهش‌های آموزش و یادگیری (دانشور رفتار)، ۲۲ (۶)، ۲۳۴-۲۱۱.
- صدوق، ابوجعفر ابن بابویه. (۱۳۸۹). من لایحضره الفقیه، ترجمه محمد جواد غفاری، قم: نشر اسلامیه.
- طاهرپور، محمدشریف؛ جاویدی، طاهره؛ باقری، خسرو. (۱۳۹۵). مبانی، اصول و روش‌های تربیت زیست محیطی از دیدگاه اسلام، فصل‌نامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۴ (۳۰)، ۸۷-۵۵.
- فتحعلی، محمود. (۱۳۹۰). نظریه اخلاق زیست محیطی اسلام، فصل‌نامه معرفت اخلاقی، ۲ (۳)، ۹۷-۱۲۲.

فراهانی‌فرد، سعید و محمدی‌فرد، یوسف. (۱۳۸۸). مبانی اخلاقی محیط زیست از نگاه اقتصاد متعارف و قرآن، فصل‌نامه قبسات، ۱۴(۵۳)، ۲۰۸-۱۷۹.

فغفور مغربی، حمید (۱۳۹۰). مبانی معرفت شناسانه اسلامی در محیط زیست، فصل‌نامه اخلاق زیستی، ۱(۲)، ۱۹۲-۱۵۹.

کرپیندورف، کلوس. (۱۳۹۴). تحلیل محتوا، مبانی روش شناسی، ترجمه هوشنگ نایی، تهران: نشر نی.

کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۳۷۱). المحاسن، جلد دوم، قم: دارالکتاب اسلامی.

گال، مردیت و بورگ، والتر. (۱۳۸۴). روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان شناسی، ترجمه نصر و همکاران، تهران: انتشارات سمت.

متقی‌هندی، علاء الدین علی. (۱۴۰۹ق). کنز العمال، بیروت: موسسه رساله.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحارالانوار، بیروت: مؤسسه الوفا.

مجلسی، محمدباقر. (۱۳۸۸). حلیه‌المعتقین، قم: مسجد مقدس جمکران.

محقق داماد، مصطفی. (۱۳۷۱). طبیعت و محیط زیست انسان از دیدگاه اسلام، مجله رهنمون، ۲(۳)، ۲۹۲-۲۸۰.

محقق داماد، مصطفی. (۱۳۹۳). الهیات محیط زیست، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۹۱). میزان‌الحکمه، قم: دارالحديث.

مطهری، مرتضی. (۱۳۷۷). مجموعه آثار، قم: انتشارات صدرا.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۱). نهج‌البلاغه با ترجمه گویا و شرح فشرده، ترجمه محمد جعفر امامی، قم: انتشارات علی ابن ابی طالب.

ملک محمدی، نرجس و نجارزادگان، فتح الله. (۱۳۹۰). نقش نظام هستی شناختی قرآن در ارتقاء اخلاق زیست محیطی، فصل‌نامه پژوهشنامه اخلاق، ۴(۱۲)، ۸۸-۶۳.

نصر، حسین. (۱۳۸۰). معرفت و معنویت، ترجمه رحمتی، تهران: انتشارات سهروردی.

نصر، حسین. (۱۳۷۹). انسان و طبیعت، ترجمه عبدالکریم گواهی، تهران: نشر فرهنگ اسلامی.

نلسون، مایکل پی. (۱۳۸۵). اخلاق زیست محیطی، ترجمه زهرا واعظی نژاد، فصل‌نامه اخلاق، ۱(۲و۳)، ۷۴-۶۰.

نورائی، محسن. (۱۳۹۱). جهان‌بینی قرآنی و محیط زیست، فصل‌نامه آموزه‌های قرآنی، ۱(۱۶)، ۲۸-۳.

نوری، حسین. (۱۴۰۸ق). مستدرک‌الوسائل، قم: آل بیت.

ولایی، عیسی. (۱۳۸۸). اسلام و محیط زیست، قم: اندیشه مولانا.

هولستی، ال. آر. (۱۳۷۴). تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی، ترجمه نادر سالار زاده، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.

Pojman, L.P. (2001). On the ethics and environmental concerns. In: *Environmental Ethics: Readings in Theory and Application*. Thompson and Learning, Ed., by L.P. Pojman, London.

UNESCO. (2009). *Belem Framework for Action: Sixth International Conference on Adult Education in Brazil, Use The Power and Capacity of Adult Education and Learning for Dynamic Future*, Interpret Department of Education of UNESCO National Commission of Iran.

